

10. YÜZYIL İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE AZERBAIJAN'DA COĞRAFÎ, İDARÎ VE İKTİSADÎ DURUM

Bayram Arif KÖSE

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
bayramarifkose@gmail.com

Özet

Müslüman coğrafyacıların Azerbaycan, Ermeniye ve Arran'ın da dâhil olduğu tek bir bölge olarak ele aldığı Güney Kafkasya'da, Müslüman fetihleriyle birlikte idarî, siyasi, kültürel ve iktisadî anlamda pek çok değişiklikler görülmüştür. Bu bölge içerisinde sadece Müslümanlar için değil Türkler için de önemli bir yere sahip olan Azerbaycan, Hazar Denizi'ne olan kıyısı, stratejik konumu, sahip olduğu ticarî güzergâhlar ve metâlarla birlikte zaman zaman çevre beldelerin merkezi haline gelmiştir. Bölgenin bu dönemlerde Türk yöneticilerle yakalamış olduğu siyasi ve ekonomik istikrar da kayıtlarda yerini almıştır. 10. yüzyılın önemli İslam Coğrafyacıları olarak sayabileceğimiz; İbnü'l Fâkih (ö. III.-IV./IX.-X. yy.), Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), İbn Hurdâzbiḥ (ö. 300/912-913), İstahrî (ö. 340/951-952'den sonra), Mesudî (ö. 345/956), İbn Havkal (ö. IV./X. yy.), Makdisî (ö. 390/1000) ve Hudûdü'l-Âlem (müellifi belli olmayan eser 372/982-983 yıllarında yazılmıştır) Azerbaycan'ın şehir planları, üretimi, ticareti, yolları, ekonomik ve sosyal yapısı başta olmak üzere bölgeyle alakalı bir takım bilgiler kaydetmişlerdir. Bu çalışmada bu bilgiler esas alınarak Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Erdebil, Kafkasya, İslam Coğrafyacıları

ACCORDING TO 10th CENTURY ISLAMIC GEOGRAPHER GEOGRAPHICAL, ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SITUATION IN AZERBAIJAN

Abstract

In the southern Caucasus that Muslim geographers to take hold of Azerbaijan, Armenia and Arran as a single region has been seen many changes in administrative, political, cultural and economic fields with Muslim conquests. The Azerbaijan which in this area is not only important for Muslims but also an important place for Turks, became the center of the surrounding countries with the coast of Caspian Sea, strategic location, owned commercial routes and commodities at times. Also political and economic stability of the region which provided by the Turkish governor in this period took place in the records. Islamic geographers of the 10th century that accepted as important; Ibn al-Fakih (ö. III.-IV./IX.-X. yy.), Jakûbî (ö. after 292/905), Ibn Rosteh (ö. after 300/913), Ibn Khordâdhbeh (ö. 300/912-913), Istakhrî (ö. after 340/951-952), Mas'ûdî (ö. 345/956), Ibn Haukal (ö. IV./X. yy.), Mokaddasi (ö. 390/1000) ve Hudûd al-Âlam (unknown author writing, written in the 372/982-983), they recorded many information especially as Azerbaijan's city plans, production, trade, roads, economic and social structure relevant to the area. This study examined the historical geography of Azerbaijan based on this information.

Keywords: Azerbaijan, Ardabil, Caucasus, Islamic Geographers

Giriş

Çalışmamız Kafkas Dağları'nın güneyinde ve Hazar Denizi'nin batı kısmında yer alan Azerbaycan coğrafyası ile birlikte İran'ın kuzey kısımlarını kapsamaktadır. 10. yüzyılda Azerbaycan bugünkü sınırlarından daha güneye doğru İran içlerine kadar uzanarak Hemedan'ın güneybatısı ve Kermanşah'ın yaklaşık 45 km. kuzeydoğusundaki Dînever civarlarına kadar ulaşmaktaydı. Dolayısıyla bu sınırlar içerisindeki merkezler de bu çalışmaya dâhil edilmiştir.¹ Azerbaycan milattan önceki dönemlerinde sırasıyla 7. yüzyıl başlarında Medlerin, 6. yüzyılın ikinci yarısında Perslerin hâkimiyetine girdi. M.S. 227 yılında Partlardan sonra Sâsânîlerin bölgede üstünlüğü ele geçirmesiyle bölge Doğu Roma ile Sâsânîler arasında el değiştirmeye başladı (Büniyatov, 1991: 318-319; Büniyatov, 2007: 49). Müslümanların bölgede hâkimiyeti ise Hz. Ömer döneminde başladı (Belâzurî, 2013: 372-376; İbnü'l-Esir, III., 1987: 32-33). Emeviler döneminde Ermenilere karşı sergilenen bazı sert politikaların dışında genelde Doğu Roma saldırılarına karşılık Ermeniler desteklendi. Bununla birlikte Hazarlara karşı yapılan mücadelelerde Bagratuni mensubu Ermeni ileri gelenleri Müslümanların yanında yer almış ve 737'deki Hazar akını geri püskürtülmüştü (Gehewond, 2006: 4-5, 6, 10, 21-22). İlk Abbasi Halifesi es-Seffah Ebu'l Abbas, kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u Azerbaycan'a vali yaptı (Belâzurî, 2013: 240). Ancak Ermeni kaynakları onun sert vergi politikalarından bahseder (Gehewond, 2006: 28). Ebû Ca'fer el-Mansûr (H. 136-158/754-775) döneminde bölgeye vali tayin edilen Yezid b. Hatem el-Sülemî, Basra'dan getirttiği Yemen aşiretlerini buraya yerleştirerek bölgede Abbasi hâkimiyetini güçlendirdi. Varsan şehri Halife Mansur'un kızı Ümmü Câ'fer Zübeyde'ye verilirken bölgenin önemli şehri Merâğa Hârûn er-Reşîd'in (H. 170-193/786-809) kızlarından birinin mülkü oldu (Belâzurî, 2013: 376; İbnü'l-Fâkih, 1885: 284). H. 201 (816-817) Bezz şehrinde Bâbek tarafından başlatılan Hürremî ayaklanmasının Türkler tarafından bastırılması bölge tarihi açısından ayrıca önem teşkil eder.² Abbasiler döneminde bölgede Türk tarihi açısından önemli bir gelişme de H. 276 (889-890) yılında bölgeye gönderilen Türk komutanlarından Muhammed el-Afşin'in bölgede Sâcoğulları Devleti'ni kurması olmuştu.³ Salaroğulları, Şeddâdîler ve Revvâdîlerden sonra bölge Sultan Tuğrul Bey'in H. 446 (1054-1055) yılında Azerbaycan'a düzenlediği seferle birlikte Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (İbnü'l-Esir, IX., 1987: 454-455; Büniyatov, 1991: 319).

İslam coğrafyacıları bugün Güney Kafkasya Bölgesi olarak tabir edebileceğimiz Azerbaycan, Ermeniye ve Arran coğrafyasını bir bölge (iklim) içerisinde ele almışlardır. Bu bölgenin sınırları doğuda; Cibal, Deylem ve Hazar Denizi'nin batısı, batıda; Ermen ve el-Lan hududu ile Arabistan sınırının bir kısmı, kuzeyde; el-Lan ve

¹ Bu günkü sınırları ve coğrafi yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. (Togan, 1979: 91-92).

² Bâbek isyanı hakkında bkz. (İbnü'l-Esir, VI., 1987: 388-392, 397-400, 403-414; Taberî, XI., 1881: 1171-1179; İbn Hurdâzbih, 1889: 121; İbnü'l-Fâkih, 1885: 284).

³ Sâcoğulları hakkında bkz. İbnü'l-Esir, VII., 1987: 77, 277, 303, 310, 343, 354, vd...; Taberî, XIII., 1881: 1937, 1942, 2025, 2039, 2112, vd...; Yovhannês, 1987: 145, 147, 153, 163, vd...

Kafkas Dağları, güneyde ise Irak hududu ve Arabistan'ın doğu kısmı olarak belirlenmektedir (İstahrî, 1961: 108; İbn Havkal, 1967: 331). Bu bölge mâmur ve bereketli olmakla birlikte, tüccar, gazi ve yabancıların uğrak yeri olarak dikkat çeker. Kırmızı boya, şalvar ipi, pamuk, balık, bal ve bal mumu gibi ürünler burada üretimi yapılan ürünlerdendi. Bunların dışında bölgeye getirilen Grek, Ermeni, Peçenek, Hazar ve Saklâblı⁴ köleler de bölge ticaretinde önemli yer tutmaktaydı (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101). İbn Rüste burayı *beşinci iklim bölgesi* olarak adlandırırken (İbn Rüste, 1967: 98, 109), Makdisî ise Arran, Ermeniyeye ve Azerbaycan kur'undan oluşturduğu ve tek iklim bölgesi olarak ele aldığı bu coğrafyaya verimliliği nedeniyle, *İklîm-î Rihâb* ismini vermiştir (Makdisî, 1877: 373-374).

1. Azerbaycan Şehir ve Kasabalarının 10. Yüzyılda Coğrafi, Siyasî, İktisadî ve Kültürel Durumları

Azerbaycan'ın ismi rivayetlere göre Hz. Nuh'un çocuklarından Sam'ın oğlu Asud'un oğlu Beyurâsaf'ın oğlu Azerbâz'a (Makdisî, 1877: 375) veya benzer olarak Azerbaycan b. Beyûrasef denilen Azerbaz b. İran b. el-Esved b. Sam ibn Nuh'a atfedilir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 284). Bununla birlikte buradaki ateş evlerinin çokluğu dikkate alınarak Pehlevicede ateş anlamında Azer ve Beycân isminden oluştuğu yönünde kayıtlar vardır (Hamevî, I., 1977: 128).⁵ Ancak Azerbaycan isminin Büyük İskender'e bağlı olarak Media'nın bir kısmını yöneten Atropates'in adından geldiği fikri en yaygın olanıdır. Grekçe Atropatene, olan bu isim Süryanice'de Azarbaygan olmasına rağmen Araplar tarafından "g" sesi yerine "c" sesi kullanılarak Azerbaycan şeklini almıştır (Togan, 1979: 93; Büniyatov, 1991: 318). İbn Hurdâzbih Farslılar döneminde Azerbaycan'ın Azerbâzkân İsbahbad toprakları arasında yer aldığını ve buranın şahına Berâşkân Şâh, Şîriyân Şâh gibi isimler verildiğini belirtir (İbn Hurdâzbih, 1889: 17, 18, 20, 118, 119). Hudûdü'l-Âlem'de ise benzer bir şekilde buraya Âzerbâdgân denilmiştir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101).

⁴ Saklabların kökeni ile alakalı olarak onların Rus (Slav) veya Kıpçak ya da Bulgar Türklerinden olduğuna dair birçok görüş ileri sürülmüştür. İbn Fadlan seyahat notlarında Bulgarlardan Saklablılar olarak bahseder. Ancak Saklablıların kökenleriyle alakalı farklı görüşler de vardır. (Mesudî, 2011: 41/dp.54; İbn Fadlan, 2010: 1); Araştırmacılar Sakâlîbe'nin Grekçe s(k)lâbos kelimesinin Arapçalaştırılmış hali olan Sakleb'in çoğulu olduğunu ve Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanlar için kullanıldığını belirtir. Ortaçağ İslam müellifleri bu ismi Slavlar ve Slav kökenli köleler için kullanmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Sakâlîbe", *DİA*, c. 36, s. 3-4.

⁵ İbnü'l-Fâkih de Azerbaycan şehirlerini sayarken Şiz ve Mecusilerin bulunduğu eski ve büyük bir şehir olan ayrıca İran hükümdarının yürüyerek ziyaret ettiği Âzerçüşnes'in içerisinde ateş evi olduğunu belirtir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 286; İbn Hurdâzbih, 1889: 119-120); Barthold'un belirttiğine göre Helenlere ilk direnen İranlı unsur olması dolayısıyla ehemmiyet kazanmış olan Azerbaycan bu ehemmiyetini daha sonraları dini bir merkez olmakla da sürdürmüştür. Ateşperestlerin mabedinin yer aldığı bu bölgenin halkına Araplar el-Şiz demektedirler (Barthold, 1963: 77).

Azerbaycan coğrafyasının 10. yüzyıldaki sınırlarının zaman zaman değişiklik gösterdiği görülür. Araplar zamanında güneyde Sîser bölgesi dâhil Beşparmak Dağları'na, kuzeyde ise Mugan'ın düzlüklerini içine alacak şekilde Aras Nehri'ne kadar ulaşmaktaydı. Beylekân ve Nahçıvan'ın zaman zaman bu sınırlara dâhil edildiği görülür. Araplar Azerbaycan, Ermeniye, Arran ve Şirvan'ı bir valinin idaresinde birleştiren bu bölgenin tamamına bazen Ermeniye bazen de Azerbaycan ismini vermişlerdi. (Togan, 1979: 94). Bu coğrafyanın yaklaşık olarak aynı büyüklükteki önemli merkezleri; Erdebil, Merâğa, Urmiye, Meyânic, Hunec, Ucan, Dâharrahân, Huveyye, Selmâs, Merend, Tebriz, Berzend, Versân, Mugan, Câbervan ve Üşnü'dür. Bunlardan başka Enderâb, Gerne, Lesub, Yogdan, Sâburhâst, İzdî, Kûlsira, Leşkele, Ebervîz, Nerîz, Selmâs, Şîz, Âzercüşnes, Sellek, Sindbâya, Bezze, Urum, Belvânkerec, Merend, Serât, Deskiyâver ve Mâyenerhec küçük yerleşim yerlerindendir (İstahrî, 1961: 108; Ya'kûbî, 1892: 271; İbn Hurdâzbih, 1889: 119-120; İbn Havkal, 1967: 331; Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101-104; İbnü'l-Fâkih, 1885: 284-286). Ancak Azerbaycan sınırlarının zaman zaman siyasî yapıya göre değişiklik gösterdiği görülür. Azerbaycan arazisini Berze'a ile Zencan arasında sınırlandıran İbnü'l-Fâkih'in kayıtlarından anlaşıldığına göre Müslümanların buraya yaptıkları ilk fetihler zamanında Berze'a ve Makdisî'nin sınır şehri olarak ele aldığı Zencan Hazar toprağı olmakla birlikte Arran da Azerbaycan'a dâhil değildi (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285, 287; Makdisî, 1877: 378).

Zencan'dan Azerbaycan'a doğru giden güzergâhın dördüncü merhalesindeki ilk Azerbaycan şehri (Ya'kûbî, 1892: 271) olan ve Hazar Denizi'ne üç günlük uzaklıkta bulunan (Mesudî, 2011: 145) Erdebil, Müslümanların idaresinde bölgenin yönetim merkezi olmuştur. O dönemde askeriye, divanlar ve hükümet konağı (Dar'ül-İmare) burada yer almaktaydı (İstahrî, 1961: 108; Makdisî, 1877: 377; İbn Havkal, 1967: 334).⁶ Hamevî bu şehrin yapılışını İslam öncesi döneme dayandırır. Onun belirttiğine

⁶ Sâcoğullarından Yusuf b. Ebi's-Sâc Azerbaycan valisi olunca yaptığı ilk icraattan biri Azerbaycan'ın başkentini Merâğa'dan Erdebil'e nakletmek oldu ve H. 289 (902) yılında üzerine halifenin de adını yazdırdığı gümüş sikkeleri kendi adına burada bastırdı (Yıldız, 1992: 110). Diğer işlerini buradan takip eden Yusuf b. Ebi's-Sâc Ermeni prens ve yöneticileriyle görüşmelerini ve elçi kabullerini Erdebil'de yaptı. Ermeni hanedanları arasındaki ayrılıkları iyi değerlendiren Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın, Bagratuni hanedanı karşısında desteklediği Vaspuragandaki (Van ve çevresi) Ardnazurilerden Haçik Gagik'i 908'de kral ilan edip ona altın taç giydirmeye töreni Erdebil'de olmuştu. Bu vesile ile sadece Azerbaycan'ı değil aynı zamanda Bagratunilerin hâkim olduğu Ermenistan'ı ve Ardnazurilerin bulunduğu Güney Ermenistan'ı da buradan yönetmeye başladı. Ayrıca daha sonra Doğu Sunik ve Batı Sunik'e de hâkim olduğu göz önünde bulundurulursa Erdebil'in ehemmiyetinin daha da arttığı görülmektedir. Bundan sonra Ermeni yöneticiler ve onların tayin ettiği elçiler isteklerini Yusuf b. Ebi's-Sâc'a iletmek için bir takım hediyelerle birlikte Erdebil'e geliyorlardı (Yovhannēs, 1987: 162-165; Yıldız, 1992: 116). Sonraki dönemlerde Moğol akınları ve akabinde kurulan İlhanlı Devleti bölgede dengeleri fazlaca değiştirdi. Moğollarla birlikte önce Merâğa daha sonra da Abaka döneminde H. 663 (1264/1265) yılında İlhanlıların resmi başkenti olan Tebriz önem kazandı. Erdebil ise önemini kaybetmeye başladı (Reşidüddin, 2013: 80; Ayrıca bkz. Mustawfî, 1919: 78-84; Strange, 1873: 159-161).

göre bu şehir Sâsânîlerden Firuz (457-484) tarafından yaptırılmış ve Bazanî Firuz veya Firuzkart adı almıştır (Hamevî, I., 1977: 145). Hamdullah Kazvini ise Keyanîlerden Siyavuş oğlu Keyhüsrev tarafından yapıldığını kaydederek şehrin İslamiyet'ten önce varlığına dikkat çeker (Mustawfi 1919, 83). Erdebil şehri başkent olmanın yanında Azerbaycan şehirlerinin en büyüğü olarak da bölgedeki yerini almıştır (Ebü'l-Fidâ, 1840: 399). Üzerinden yaz kış kar eksik olmayan ve yerleşimin olmadığı yaklaşık iki fersah büyüklüğündeki Sebelân Dağı burada bulunmaktadır. Büyüklüğü otuz fersah olan bu başkentin kilden yapılmış duvarları ve üç tane kapısı vardı. Ayrıca bereketli bir yer olan bu merkezde fiyatlar da oldukça düşüktü (İstahrî, 1961: 108). Çalışmasının temelini büyük oranda İstahrî'ye dayandıran İbn Havkal ise Erdebil'in kendi zamanında mâmurluğunun, ticaretinin ve zenginliğinin biraz gerilediğine ve bu sebeple hasta görünümünde olduğuna dikkat çeker. Erdebil halkının Deysem b. Şâzelûye'yi kabul etmemesi üzerine Merzûbân b. Muhammed b. Müsafir el-Sellar kızısı H. 331 (943) yılında şehrin surlarını yıkmıştı. Bu gerilemelere rağmen İbn Havkal yine de çok sayıda köyü, akarsuyu, kuyuları ve hamamları olan şehirdeki ticarî zenginliğe değinmeden geçmez. Şehrin alışveriş yerlerinde elli tane somun ekmek de bir dirhem, bir buçuk men⁷ et de bir dirheme satılıyordu. Hatta bal, tereyağı, ceviz ve kuru üzüm gibi diğer gıda maddeleri neredeyse bedava denilecek kadar ucuzdu. Erdebil, ihtiyaçların çok düşük fiyatlarla karşılanması ve rahatlığı bakımından pek çok yerden ileri seviyedeydi. Ayrıca müellifin belirttiğine göre Hâris ve Huveyris Dağları tarafından Eher ve Verzegân dağlarına bitişen Ermeniy'e'nin dağları kuzeyden Tiflis'e uzanarak Siyâhküye karşısında büyük bir dağ olan Kabk Dağı ile birleşir. Bu yörenin insanların üç yüzden fazla dil konuştuğunu duyan İbn Havkal buna Erdebil'de bulunan ve her bir köyü Azericeden ve Farsçadan başka özel bir dil konuşan Sublân Dağı'nı görünceye kadar inanmamıştı (İbn Havkal, 1967: 334-335, 346-347).⁸ Diğer

⁷ Makdisî'nin bölgede kullanılan ölçü ve tartılara dair verdiği malumatlara göre Erdebil'de kullanılan men 1200 dirhem, Hoy'da kullanılan rıtl 300 dirhem, men ise 600 dirhemdi. Urmiye'de kullanılanlar da aynıydı. Bölgenin her yerinde kullanılan bir rıtl Bağdat'ta kullanılan rıtl ile aynıydı (Makdisî, 1877: 381).

⁸ Yusuf b. Eb'î Sâc ile yakın dostluğu olan Deysem b. İbrahim'in Azerbaycan'a hâkim olduğu 330 (941-942) yıllarında veziri olan Ebûl Kâsım Ali b. Ca'fer ile arası açılmış ve kendisinden korkan vezir Tarm bölgesinde bulunan Muhammed b. Müsâfir'in yanına kaçmıştı. Ancak onun bölgeye gelişinden korkan Muhammed b. Müsâfir'in iki oğlu babalarını bütün varlığına el koymak suretiyle hapsedmişlerdi. Haberi alan Ebûl Kâsım Ali b. Ca'fer, Muhammed b. Müsâfir'in iki oğlu Vehsûzân ve el-Merzubân arasından el-Merzubân'a yaklaşmayı tercih etmiş ve onu Azerbaycan'ı istilaya teşvik etmişti. Şiî bir hatip olan Ali b. Cafer'in, el-Merzubân ile yaklaşması el-Merzubân'ın da kendisi gibi Şiî olmasına bağlanmaktadır. el-Merzubân tarafından vezir ilan edilen Ebûl Kâsım Ali b. Ca'fer, Deysem'in adamlarını yanına çekmeyi başararak el-Merzubân'ın Azerbaycan'a sefer düzenlemesinde birinci derecede etkili olmuştu. Ermeniy'e bölgesine kaçan Deysem her ne kadar yeniden toparlanmaya çalışsa da el-Merzubân Azerbaycan'ı tamamen ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Tebriz civarında yapılan diğer bir mücadelede Deysem yenilince Erdebil'e kaçmış ve Muhammed b. Merzubân da onu takip ederek şehri teslim zorlamıştı. Şehrin teslim edilmesine karşılık Deysem bu kaleden eline geçirdikleri ile yetinmesi şartıyla serbest bırakılmış ve H. 330 (941-942)'da Turm'a gönderilerek

tarafından Azerbaycan'da Farsça ve Arapça da konuşulmaktaydı (İstahrî, 1961: 112-113; İbn Havkal, 1967: 349).

Makdisî'ye göre bu dağın alanı yüz kırk fersah olup buranın tamamı köy ve mezralarla doludur. Yetmiş kadar dilin konuşulduğu bu beldede verim yüksektir. Ayrıca evlerinin çoğu yerin altındadır. Debil'den daha küçük olan Erdebil'in sağlam bir kalesi vardır. Pazarı dört yolun kesiştiği bir kavşakta, camisi de tümsek bir yer üzerindedir. Bereketli bir yer olan bu merkezde akarsular, bolca meyveler ve güzel hamamlar vardır (Makdisî, 1877: 375, 377-378). Hudûdü'l Âlem'in müellifi de burada üretilen renkli kumaşların yanı sıra, burasının eskilerden sur içinde güçlü ve güzel bir şehir olduğuna ancak onun zamanında böyle olmadığına dikkat çeker (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101).⁹

Erdebil'den sonra Azerbaycan'ın en büyük yerleşim yeri eskiden hükümet konağı, askerî kışla ve hazinenin bulunduğu Merâğa'dır (İstahrî, 1961: 108; İbn Havkal, 1967: 335; Ebü'l-Fidâ, 1840: 399).¹⁰ Burası Mervan b. Muhammed'in Ermeniy'e dönerken hayvanların otlaması için uygun bir yer olan ve daha önce Akrahrûz adıyla bilinen Merâğa'ya uğrayıp buraya ordugâh kurması sonucunda

orada ailesiyle birlikte yaşamasına müsaade edilmiştir (İbnü'l-Esir, VIII., 1987: 326-329; Minorsky, 1953: 515-516).

⁹ Burada İbn Havkal'ın Erdebil'i hasta görünümünde tasvir etmesi ve Hudûdü'l-Âlem'in müellifinin Erdebil'deki gerilemeye dikkat çekmesi muhtemelen Sâcoğullarından sonra halifenin bölgede bir türlü hâkimiyeti tesis edememesinin bir sonucu idi. Abbasilerin bölgede Ermenilere ve onlar vasıtasıyla Doğu Roma'nın bölgeye müdahalesini önleyebildiği yegâne otorite şüphesiz Türk hanedan Sâcoğullarıydı. Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın bölge valisiyken birkaç kez Bağdat'a getirilip hapse atıldıktan sonra tekrar çıkartılıp bölgeye gönderilme zorunluluğu bu durumu teyit eder. Hatta Yusuf b. Ebi's-Sâc, H. 314 (926/927) yılında Halife Muktedir tarafından bölgeye en son gönderilişinde Azerbaycan ve Ermeniy'e valiliklerine ilaveten geniş bir yetkiyle tüm doğu illerinin de valisi olmuştu. Halife Yusuf b. Ebi's-Sâc'tan Azerbaycan ve Ermeniy'e de otorite sağladığı gibi Karmatîlerin isyanlarını da durdurmasını istiyordu (Yıldız, 1992: 131-132).

¹⁰ H. 276 (889) yılında Halife Muvaffak Billah tarafından Azerbaycan'a vali tayin edilen Sâcoğulları mensubu Muhammed el-Afşin, Abdullah b. Hasan'ın elinde bulunan Merâğa'ya saldırarak H. 280 (893-894) yılında şehri teslim almayı başarmıştı. Şehri teslim almakla kalmayan Muhammed el-Afşin Abdullah b. Hasan'ı öldürerek mallarına da el koymuştu. Burayı kendisine başkent yapan Muhammed el-Afşin bölgede ki faaliyetleri dolayısıyla bölgede Büyük Boğa gibi etkili isimler arasında zikredilir. Daha sonra Azerbaycan'ın yönetimi Muhammed'in kardeşi Yusuf b. Ebi's-Sâc'a geçmiş ve onun Azerbaycan umumi valiliği 909 yılında Halife Muktedir tarafından da kabul edilmiştir. Ancak kilden yapılmış kalesi olan bu şehrin güçlü surlarını Yusuf b. Ebi's-Sâc, el-Sellar'ın Erdebil surlarını yıkması gibi yıkarak idare merkezini Merâğa'dan Erdebil'e nakletmiştir (Makdisî, 1877: 377; İstahrî, 1961: 108; İbn Havkal, 1967: 335; Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101; İbnü'l-Esir, VII., 1987: 387-388; Kirakos, 1986: 81-82; Mehmetov, 2009: 220; Büniyatov, 2007: 180; Yıldız, 1992: 96, 127); Yeniden gelişme gösterdiği İlhanlılar dönemindeki önemi ise Nasîreddin Tusî ve arkadaşlarının, Hülagu'un emriyle inşa edilen gözlem evinde astronomi bilimiyle uğraşmalarıydı (Ebü'l-Fidâ, 1840: 399; Reşîdüddin, 2013: 47, 78, 79, 52, 168).

hayvanların otladığı yer anlamında *Merâğa* ismini almıştır. İlk önce *Merâğa Köyü* denilmiş ancak daha sonra köy ismi terk edilerek yalnız *Merâğa* denilmiştir. Toprakları halk tarafından Mervan'a verilen *Merâğa* daha sonra Emevilerin diğer çiftlikleriyle birlikte Abbasilerin eline geçmişti. Vecnâ el-Ezdî ve Ezd kabilesinin mevlâsı olan Sadaka b. Ali'nin fesad çıkarması üzerine Harun Reşid döneminde Azerbaycan ve Ermeniyeye vali olarak Huzeyme b. Hazım atandı. Huzeyme b. Hazım, *Merâğa* surlarını inşa edip burayı tahkim etmiş ve şehir haline getirerek buraya pek çok asker yerleştirmişti. Bu dönemde buraya pek çok insan gelmişti (İbnü'l-Fâkih, 1885: 284-285). Ayrıca Bâbek el-Hurremî'nin isyanında halk kaçarak *Merâğa*'ya sığınıp saklanmıştı (Belâzurî, 2013: 376). Hamevî de benzer bir şekilde buraya Efrâz heruz denildiğini belirtir (Hamevî, V., 1977: 93). Tebriz'in 70 mil kadar kuzeyinde yer alan bu şehir Sahand Dağı'ndan akıp batıya dönerek göle dökülen Şafî Nehri ile sulanmaktadır (Strange, 1873: 164). Âlim ve seçkin insanların yetiştiği *Merâğa* şehri, bereketli bahçeleri ve beldeleriyle de tanınmıştır. Öyle ki *Merâğa*'nın köylerinden biri olan Erdehir köyünde yetiştirilen karpuz Horasan ve Musul'da yetişen karpuzlarla kıyaslanamayacak kadar güzel ve tatlıdır. Görüntüsünden ziyade tadı güzel olan bu karpuz Erdeherî adıyla bilinir (İbn Havkal, 1967: 335).

Büyüklük bakımından *Merâğa*'dan sonra gelen şehir bereketli ve ucuz bir şehir olan ayrıca Urmiye Gölü'nün (Buhayratü's-Şurat) kıyısında yer alan Urmiye'dir (İstahrî, 1961: 108; Hudûdü'l-Âlem, 2008: 102). H. 617 (1220-1221) yılında Azerbaycan'ın büyük ve kadim şehirlerinden olan Urmiye'yi görmüş olan Hamevî buranın güzel ve verimli olduğunu söyler (Hamevî, I., 1977: 159). Urmiye'den Zerdüştlarin yeri olarak bahsedilmesinin yanı sıra (İbn Hurdâzbih, 1889: 119), İbnü'l-Fâkih, Ezdî Mevlâsı Sadaka b. Ali'nin onları yenerek buraya hâkim olduğunu ve buraya saraylar inşa ettiğini kaydeder (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285). İmar edilmiş kalesi ve dikkat çeken güzelliklerinin yanı sıra sahip olduğu sarp araziler Urmiye'de hayatı zorlaştırmaktaydı. Gölün etrafındaki dağlarda yaşayan insanlar çocuklarının göle yuvarlanmasını önlemek için ayaklarını bir yere bağlardı. Diğer taraftan Urmiye'den Musul'a giden yol üzerinde yer alan geçilmesi oldukça güç olan geçitten insanlar ancak taşıyabilecek güçte olan erkeklerin sırtına binerek geçebilmekteydi (Makdisî, 1877: 377, 381).

Azerbaycan'da (bu gün İran'ın kuzeyinde) bulunan Urmiye Gölü'nün suyu tuzludur ve kendisinde balığın dışında su köpeği (Kelbû'l Mâ) isminde büyük ve kötü bir hayvan vardır. Çevresinde köyler ve evlerin toplu halde olduğu yerleşim yerleri (rustaklar) mevcuttur. *Merâğa* şehri bu göle beş fersah (İstahrî'de üç fersah olarak belirtilir), Urmiye şehri iki fersah, Dâharrakân şehri ise dört fersah uzaklıktadır. Gölün uzunluğu ise hayvanlarla dört günlük mesafedir. *Merâğa* ve Urmiye şehirleri arasını oluşturan enine uzunluğu ise yirmi fersaktır. Gölde kış mevsiminde büyük dalgalar vardır ve fırtına sebebiyle bu gölden geçiş zordur. Ortasındaki ada üzerinde dağlar yer alır. Burada tekneleri olan kayıkçılar bulunmaktadır. Bunlar gölün her iki kıyısına da yük ve yolcu taşırlar. Bu dağlardaki insanlar geçimlerini zor sağlamaktadırlar ve kendilerine yetecek kadar keçi beslemektedirler. İhtiyaçlarının geri kalanını ise

dışarıdan temin ederlerdi (İbn Havkal, 1967: 345-346; İstahrî, 1961: 111; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, 1840: 397).¹¹ Gölün sulama ihtiyacı için, balıkçılık için ve içilebilir su kaynağı için kullanılamaz olması civar insanların geçim sıkıntısını açıklar niteliktedir. Ancak çevre köylerindeki verim ve ticaret bu eksikliği azda olsa kapatır mahiyetteydi. Urmiye Gölü'nün doğusunda Merâğa, batısında ise geniş rustakları, yerleşim yerleri ve ticareti bol olan Urmiye şehri vardır ki bu şehrin sınırında bulunan Üşnü bol miktarda yeşillik, ağaçlar, meyvelikler ve akarsularıyla verimli bir yer olarak dikkat çeker. Burada zaman zaman bol miktarda koyun, hayvan, bal, ceviz ve mum gibi ürünlerin getirilip satıldığı çarşılar kurulurdu. Bu çarşılardaki ticaretin kâr oranı çok yüksekti (İbn Havkal, 1967: 336). Yâkut Hamevî Azerbaycan'ın Erbil tarafında ve Erdebil'e 5 günlük Urmiye'ye ise 2 günlük mesafede bulunan Üşnü şehrini gördüğünü belirtir (Hamevî, I., 1977: 201).

İstahrî, Meyânic, Hunec, Ücen, Dâharakkân, Huveyye, Selmâs¹², Merend¹³, Tebriz, Berzend, Versân, Mugan, Câbervan ve Üşnü'nün büyüklükleri birbirine yakın küçük şehirler olduklarını belirterek Câbervan, Tebriz ve Üşnü'nün Azerî olduğunu

¹¹ Urmiye Gölü İran'ın Kuzeybatısında 1280 m. rakımda yer almaktadır. Yağış veya kuraklığa göre mevsimden mevsime değişiklik gösteren Urmiye Gölü'nün uzunluğu 129 km.'den 142 km.'ye, genişliği ise 37 km'den 58 km'ye kadar çıkabilmektedir. Alanı yaklaşık 4-6.000 km2 olan göl bölgenin en büyük gölüdür. Ortalama derinliği beş metre olan bu gölün yaklaşık olarak tuzluluk oranı 5'te 3 oranındadır. Bu sebeple kendisinde canlı yaşayamadığı için *Ölü Deniz* adını da alır. Urmiye, Marâğa ve Tebriz şehirlerinin daha önceden onun kıyısında olduğuna dair jeolojik bulguların varlığı da söz konusudur (Ananias of Şirak, 1992: 265-266). Çeşitli isimlendirmelere sahip olan bu göl Zerdüştlüğün kutsal kitabı Zend Avesta'da eski Farsça biçimiyle *Chaechasta* olarak isimlendirilir ve bu isim Şahname'ye kadar gelmiştir. Ermenice'de ise *Blue Lake* olarak isimlendirilmiştir. Bununda birlikte ortasında yer alan Kebudan adasına nispetle Kebudan Gölü olarak da anılır. bkz. (Strange, 1873: 161; Ananias of Şirak, 1992: 255-266); Bununla birlikte belirtmek gerekir ki eski İranlıların Çaçest olarak adlandırıldığı ve suyu aşırı tuzlu olan bu gölde balık yaşayamadığı gibi gölde yıkanmak da mümkün değildi (Barthold, 1963: 83). İlhanlıların ilk dönemlerinde burayı önemli yapan etken Hülâgu'nun ele geçirdiği hazineleri Urmiye Gölü'ndeki adada bir kale yaptırıp saklaması olmuştu (Ebü'l-Fidâ, 1840: 397; Kazvîni, 293). Ayrıca Urmiye Gölü'nün kıyısında yer alan Dâharakkân'dan çıkartılan mermerler iyi cinsten olup İlhanlı yöneticilerinin binalarında da kullanılmaktaydı (Barthold, 1963: 84).

¹² Selmâs, etrafında taştan bir sur olan, küçük ancak mâmur, kalabalık ve bereketli bir yerleşim yeri idi (İbn Havkal, 1967: 336); Salmas'ın ilçelerinden olan Zaravand, Urartu yazıtlarında geçen Zaranda olarak Merend ve Hoy'un komşu ilçelerini de kapsamaktaydı (Ananias of Şirak, 1992: 178-179).

¹³ İbnü'l-Fâkih'in belirttiğine göre Merend Ebu el-Ba'îs tarafından güçlendirilmiş küçük bir karyedir. Ondan sonra Ba'îs burayı güçlendirmiş ve sonrasında İbn Muhammed tarafından buraya bir saray inşa edilmiştir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285); Hamevî'nin kayıtlarında ise Tebriz'le Yuman arasında yer alan Merend'le ilgili olarak Gürcüler tarafından yağmalanıp harap hale getirildiği bilgisi vardır (Hamevî, V., 1977: 110); Kraliçe Tamara döneminde Nahçıvan'a doğru ilerleyen Gürcüler burada sulh yapmalarına rağmen çevreyi yağmalamaktan geri durmamışlar ve Duvin kalelerini ele geçirdikten sonra Merend'e hücum ederek erkekleri öldürüp kadınları esir almışlardır (Hüseyinî, 1999: 133; Subaşı, 2015: 27); Ayrıca Sultan Alparslan Gürcistan seferi sırasında Merend'de birkaç gün kalmıştır (Ahmed b. Mahmud, 2011: 72).

ilave eder (İstahrî, 1961: 108).¹⁴ Makdisî bu küçük şehirlerden Miyane olarak kaydettiği Meyânic'ten küçük ancak güzelliklerin çok olduğu bir şehir olarak bahseder (Makdisî, 1877: 378).¹⁵ İbnü'l-Fâkih ise Meyânic'in Hamdanîlerin menzillerinden olduğunu, Berze'nin ise Evdeyyînlere ait olduğunu belirtir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285). İbn Hurdâzbih ise bu şehirlerden biraz daha detaylı bilgi verdiği Berzend'in harap haldeyken Afşin tarafından inşa edildiğini ve Afşin'in buraya yerleşip burayı üs olarak kullandığını belirtir. Buranın çevresinde Afşin'in hendekleri bulunmaktadır. Berzend'le bu hendeklerin bulunduğu yerler arasındaki mesafeler ise şöyledir. Berzend ile Sâderâsb, Sâderâsb ile Züherkeş ve Züherkeş ile Düverrud arasında ikişer fersahlık mesafe vardır. Düverrud'dan Bâbek'in bulunduğu Bezze'ye ise bir fersah mesafe vardır. Afşin'in karargâhı Berzend ile Bâbek'in bulunduğu Bezze arası bu güzergâhla yedi fersahlık bir mesafedir (İbn Hurdâzbih, 1889: 121; Ayrıca bkz. İbnü'l-Fâkih, 1885: 284; Belâzurî, 2013: 376). Küçük bir şehir olmakla birlikte burada bir pazar da yer almaktaydı (Makdisî, 1877: 378). H. 740 (1340) yıllarında Halife Mustavfi döneminde eski önemini yitiren bu şehir günümüzde de aynı haldedir (Streck, 1979: 566).

Azerbaycan'ın hudut şehri olan Versân, Aras vadisine iki fersah, Beylekân'a 6 fersah uzaklıktadır (Hamevî, V., 1977: 370-371). Makdisî bu şehrin kalabalık olduğuna dikkat çeker. Onun kayıtlarına göre; şehrin pazarı caminin biraz uzağında nehrin arkasında bir yerde kurulmaktadır. Yine onun kayıtlarına göre Beylekân'ın nüfusu azdır. Ayrıca sınırsız güzelliklere sahip olan Tebriz'den Müslümanların övünç kaynağı olarak bahseder. Tebriz'in içinden akan nehirlerinden, ağaçlarından, ucuzluğundan ve bol meyvelerinden bahsettikten sonra camisinin şehrin ortasında olduğunu ilave eder. Ona göre bu şehrin güzellikleri saymakla bitmez. Yine onun belirttiğine göre iki tane nehirle çevrili olan Mugan'da da çok güzel bahçeler vardır. Mugan ve Tebriz cennet gibidir. Erdebil ve Cilân arasındadır (Makdisî, 1877: 376-377). Asıl ününe İlhanlılar döneminde merkez olmakla kavuşacak olan Tebriz'i (Ebü'l-Fidâ, 1840: 401; Reşidüddin, 2013: 288; Mustawfi, 1919: 78-79) İbn Havkal kendi zamanında Azerbaycan'ın en mâmur şehri olarak tabir eder ve kalabalık nüfusuyla bol miktardaki

¹⁴ İbn Havkal ise büyüklük ve iktisadî açıdan birbirine yakın olan bu şehirlere ilaveten Beylekân'ı da zikredip buranın güzel olduğundan, surlarının, bahçelerinin, ormanlarının ve nehirler üzerindeki değirmenlerinin çokluğundan bahseder. Ebu'l Heycâ İbn Revvâd'ın hâkimiyetinde bulunan Ahar ve Verzekan bölgeleri de ağaçları, meyveleri, bahçeleri, akarsuları bol ve yiyeceklerin çok ucuz olduğu bereketli yerlerdir. Beylekân'dan daha büyük olan Versân'ın kalabalık nüfusuna dikkat çeken müellif, surlarla çevrili bu şehirde gelenler için konaklama yerlerinin ve çeşitli malların satıldığı pazarların olduğunu belirtir. Köy olan Belhabe'de ise yolcuların konakladığı konaklama yerleri ve ribatların (müstahkem sınır karakolları) varlığından bahseder (İbn Havkal, 1967: 336-337, 349-350).

¹⁵ Ebü'l-Fidâ'nın belirttiğine göre Merâğa'ya iki günlük mesafede yer alan Meyânic Meyâne veya Meyâniç olarak kaydedilir (Ebü'l-Fidâ, 1840: 400-401). Barthold, ortaçağ müelliflerinin çoğunun Miyâne olarak kaydettiği bu şehrin Miyâne olarak adlandırılmasının sebebini Erdebil ve Merâğa'ya aynı uzaklıkta olmasıyla izah etmektedir. Bu uzaklık yaklaşık olarak yirmi fersahdır (Barthold, 1963: 78).

çarşılarına dikkat çeker (İbn Havkal, 1967: 335-336). Aynı şekilde Mugan da Moğolların bölgeye ilk gelişlerinden itibaren karargâh olarak kullanılmış ve geniş düzlükleriyle kışlak alan olarak önemini arttırmıştı (Ebü'l-Fidâ, 1840: 401). Hamevî Erdebil'den Tebriz'e gidecek olanın takip ettiği yolda yer alan Mugan'ın hayvanlarını otlatmak için gelen Türkmenlerle dolu olduğunu belirtir (Hamevî, V., 1977: 225). Aras Nehri'nin güneyinde hem hayvanlar için geniş meralara hem de Türkmenlerin seyahat menzilleri için güzel alanlara sahip olan Mugan'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesiyle Türkmenler buradan uzaklaşmak zorunda kalmıştı (Kazvînî: 564-565).

İbnü'l-Fâkih'in kayıtlarına göre ise Revvâd el-Ezdî'den sonra el-Vecnâ b. Er-Revvâd Tebriz'e gelmiş ve buraya bir sur inşa ederek burayı güçlendirmiştir. Onunla birlikte insanlarda buraya gelmiştir (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285; Belâzurî, 2013: 377). İbn Hurdâzbih Azerbaycan bölgesindeki şehir ve kasabaları sayarken Tebriz'in Halife Mütevekkil döneminde Azerbaycan'a gelmiş olan Revvâd el-Ezdî'ye ait olduğunu belirtir (İbn Hurdâzbih, 1889: 119; Hamevî, I., 1977: 13) Arapların Ezd kabilesine mensup olan ve H. 141 (758) yılında Halife Mansur tarafından Azerbaycan'a yerleştirilmiş olan Revvâdiler, Tebriz civarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti. Bu aileden gelenler daha sonraki yıllarda Abbasilerin Tebriz valisi olarak görev yapmaya devam ettiler (Tomar, 2008: 36). Bundan sonra Ebu'l Heyca Muhammed b. Hüseyin er-Revvâdî H. 373 (983-984) yılında Azerbaycan'ın tamamını ele geçirerek Revvâdiler Devleti'ni kurmuştur (Mehmetov, 2009: 240).¹⁶

Mesudî, Azerbaycan'ın diğer bir şehri olan Mukaniyye'den (Mugan) Şirvanşah'ının ele geçirdiği ülkelerden biri olarak bahseder. Onun kayıtlarına göre Ruslar Azerbaycan topraklarına saldırmış ve Ali ibn el-Heysem'in Şirvan meliki olduğu dönemde Bakü (o dönemde Naffata olarak bilinen bu şehrin ismi kendisinden petrol çıktığı için petrol anlamında neft kelimesinden gelmektedir) sahillerine kadar ulaşarak binlerce Müslümanı öldürmüşlerdir. Ancak Mesudî burada bahsettiği Mukaniyye'nin Hazar Denizi'nin kıyısındaki Mukaniyye olmadığını belirtir (Mesudî, 2011: 135, 145-146, 171).¹⁷

¹⁶ Burada anlaşıldığına göre 10. yüzyılda Tebriz daha ziyade doğal güzellikleriyle dikkat çekmekte birlikte henüz siyasî, askerî ve idarî anlamda önem kazanmamıştı. Onun gelişmesi 13. yüzyılda Moğol hâkimiyeti dönemiyle birlikte kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı buranın askerî anlamda önem kazanmasıyla birlikte olmuştu. Hayvancılık açısından da bölge coğrafyası göçebeler için cazip bir durumdaydı. Özellikle Gazan Han dönemiyle birlikte daha da büyüyen şehir ticarî anlamda büyük bir üne kavuşmuştu. Şehri çevreleyen altı bin adımlık surlar Gazan Han'ın emriyle yirmi beş bin adıma çıkarılmıştı. Tebriz Moğolların hâkimiyetinden sonra Celâyirliler, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunluların merkezi olarak önemini korumuştur. Öyle ki merkez olması dolayısıyla uğradığı yağma ve katliamlar dahi onu çok fazla etkilememiş ve bu olumsuzlukların zararlarını kolayca telafi edebilmişti. Ayrıca 15. yüzyılın hemen başında buranın nüfusunun iki yüz bin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir (Barthold, 1963: 79, 81-82).

¹⁷ Ruslar bu dönemde Arran bölgesine yapmış oldukları saldırıların ilkinin 914 yılında, diğerini ise 943-944 yılında gerçekleştirmişlerdi. İlk saldırıda Hazar kıyılarını ve Bakü'yü hedef alan Ruslar ikinci saldırıda Berde'yi hedef almışlardı (Mehmetov, 2009: 211); Bununla birlikte Minorsky de burada sözü geçen Mukaniyye'nin Kür Nehri'nin kuzeyinde Kabele yakınında

Hudûdü'l-Âlem'de Azerbaycan'ın bu küçük yerleşim yerlerine dair verilen bilgilere göre; tarımın yaygın olduğu Berzend'de tarımın haricinde kadife tekstil ürünleri, zengin bir şehir olan Vaznân (Vartân-Varsân)'da ise zili ve seccade üretilmekteydi. Deniz kenarındaki Mûkân'dan boya kökü, hububat ve halı ihraç edilmekteydi. Azerbaycan'a ait küçük yerleşim yerlerinden olan Esna (Üşne-Üşnev), Serâv, Miyâne, Hûna ve Câbrûgân küçük ancak kalabalık nüfusa sahip olmakla birlikte mâmur ve zengindi. Ali b. Ahmed'in inşa ettirdiği sur içinde bulunan Tebriz de küçük fakat zengin ve hoş bir şehirdi. Genel olarak Azerbaycan sınırları içerisinde zikredilen Hoy, Urmiye, kendisinde güzel şalvar ipi üretilen mâmur ve güzel bir şehir olan Selmâs (Salamâs) ve Kabûdan nehri kenarındaki Râhartâb (Dâhargân-Dâkharragân) da Ermeniyeye ve Arrân sınırları içerisinde zikredilmektedir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101-102). Burada sözü geçen Hoy şehri her ne kadar Azerbaycan'ın küçük şehirleri arasında zikredilse de bereketli ve kalabalık bir yer olarak zikredilir. Ayrıca etrafını saran tuğladan yapılmış güçlü suruyla kendini tehlikelerden korumaya çalışır (İbn Havkal, 1967: 336). Bunlardan başka İbnü'l-Fâkih'in kayıtlarına göre Neriz (Nerir) adı verilen köyde eskiden kalma yıkık bir saray vardır. Murr b. Amr el-Mevsilî et-Tâî buraya gelmiş ve burayı bina ettirerek çocuklarını buraya yerleştirmişti. Serat'ta ise Kinde kabilesine mensup olan bir topluluk bulunmaktadır. Bunlar el-Eş'as İbn Kays'la birlikte buraya gelenlerin çocuklarıydı (İbnü'l-Fâkih, 1885: 285). Ya'kûbî, Azerbaycan'ın şehir ve kasabalarındaki halkın Azerî ve Câvidânîlerden oluştuğunu ve bunların Bâbek'in bulunduğu Bezze şehrinin halkı olduğunu belirtir. Burası Osman b. Affân zamanında Muğîre b. Şu'be Sakafî tarafından H. 22 (642-643) senesinde fethedilince buraya Araplar yerleştirildi. Yine onun verdiği bilgilere göre Azerbaycan ve Ermeniyeye'den Bağdat'a mallar gelir ve Dicle nehriyle gemilerle taşınırdı. Azerbaycan ve Ermeniyeye'nin divân kâtibi ise Abdullah b. Ziyâd İbn Ebî Leylâ Has'amî idi (Ya'kûbî, 1892: 272, 237, 252).

2. Hazar (Taberistan) Denizi

Mesudî, Hazar Denizi'nin Bâbu'l-Ebvâb, Cîl, Deylem, Curcân ve Taberistan Denizi olarak bilindiğini kaydeder. Müellif, etrafında çeşitli Türk kabilelerinin yaşadığı bu denizin uzunluğunu sekiz yüz mil, enini ise altı yüz mil olarak kaydetmiştir (Mesudî, 2011: 92).¹⁸ Taberistan Denizi olarak da bahsedilen bu denizin kıyısında bulunan

bulunduğunu Hazar Denizi kıyısındaki Mukaniyye'nin ise başka yerde olduğunu belirtir (Minorsky, 1979: 448; Minorsky, 1958: 145). Ayrıca Hudûdü'l-Âlem'de de bu bölgede aynı isimde iki tane daha şehrin olduğu belirtilir ve deniz kenarındaki Mukaniyye'den boya kökü, hububat, çuval ve bol miktarda palâs halıları ihraç edildiği kaydedilir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101); Makdisî de Arrân şehirleri arasında hudutta bulunan Mugakan isminde bir şehirden bahseder (Makdisî, 1877: 376).

¹⁸ İbn Hurdâzbih Taberistan'ın melikine Cîl-u Cîlân denildiğini belirtir (İbn Hurdâzbih, 1889: 119). Ya'kûbî Horasan'dan Hazar Denizi (Bahru'd-Deylem) tarafındaki yerleşim yerlerinden bahsederken Rey'den Taberistan'a gidildiğini ve aralarındaki mesafenin yürüyerek 7 merhale olduğunu belirtmektedir. Taberistan'dan Âmul şehrine ise iki merhaledir. Ayrıca Hazar Denizi kenarında yer alan Taberistan'ın görkemli ve güzel bir şehir olduğundan bahseden müellif

Bâbü'l Ebvâb ve kendisinden neft çıkan Bakü şehri ayrıca buradan Hind ülkelerine fûvve götürülmesi burayı önemli yapan unsurlar arasındadır (İstahrî, 1961: 112). İbn Havkal da Versân, Berze'a ve Hazar Denizi sahilindeki Babü'l-Ebvâb'ta elde edilen kaliteli kırmızı boya maddesi olan fûvvenin Hazar Denizi yoluyla Cürcan'a oradan da kervanlarla Hindistan'a sevk edildiğini belirtir (İbn Havkal, 1967: 347). Burada sözü geçen ve Berze'a (Berdea, Berde) Terter Irmağı yakınında yer almakta ve Partav ismiyle de bilinmektedir (Barthold, 1963: 86). Hudûdü'l-Âlem'de Deylemân'da kullanılan neftin tamamının dağların yanında deniz kenarında bulunan Bakü'den çıktığı kaydedilir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 104). Taberistan ve Cürcan Denizi'nin uzunluğu batıdan doğuya doğru bin sekiz yüz mil, eni ise altı yüz mildir. Bu denizde iki tane ada vardır (İbn Rüste, 1967: 86).

İbn Havkal, Hazar Denizi ve havzasını anlattığı bölümde bölgenin coğrafi yapısı yanında, dinî, siyasî ve etnik yapısı hakkında da fazlaca malumat vermektedir. Onun verdiği malumatlara göre; doğusunda Deylemistan'ın bir kısmı, Taberistan, Cürcan, Cürcan ve Harezmi arasındaki çölün bir bölümü, batısında Arran, Serir (Avar), Hazar ülkeleri ve Oğuz Çölünün bir kısmı, kuzeyinde Abaskun tarafında Oğuz Çölü, güneyinde ise Gil ve Deylem'in bulunduğu bu denizin başka denizlerle bir bağlantısı yoktur. Ayrıca İbn Havkal bu denizin kapalı bir deniz olduğunu belirtmesinin yanında Etil Nehri olarak bilinen Rus Nehri'nin İstanbul'daki Halic'e dökülen bir nehirle birleştiğini de ifade eder (İbn Havkal, 1967: 388). Mesudî de Hazar Denizi'ni birbiriyle bağlantısı olmayan denizler arasında zikreder (Mesudî, 2011: 94). Hudûdü'l-Âlem'de ise uzunluğu ve genişliği dört yüzer fersah olan bu denizin halicinin bulunmadığı belirtilirken diğer denizlerle bağlantısı olup olmadığına dair her hangi bir malumat verilmez (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 5-6).¹⁹

Müslüman tacirlerin Hazar ülkelerine gemilerle ticaret yaptığı bu denizde yer alan adalarda İslam dönemlerinde iskân bulunmamaktaydı. Bu adalardan Siyahkuh adasında vahşi hayvanların yer aldığı ormanlıklar yer alırken, Bâbü'l-Ebvâb'a yakın bir yerde Kür Nehri karşısında bulunan diğer bir adada özellikle Berze'a'dan gelen insanların topladığı kırmızı boya bitkisi yetişmekteydi. Bu bitki Versân ve Berze'a pazarlarında satılmaktaydı. Başkenti Etil olan Hazar ülkesinden de bahseden müellif burada üç adet mescit ve on bine yakın Müslümanın yer aldığını belirtir. Hükümdarları Yahudi olan bu ülkede Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte Bek (Bey) denilen hükümdarın dört bin kişilik mahiyeti olduğundan da bahseder (İbn Havkal, 1967: 386-390).

Azerbaycan'ın dışından doğan Kür ve Aras Nehri Azerbaycan'a ulaştıktan sonra Hazar denizine dökülmektedir. Erzurum'dan doğup Mugan gerilerine ulaşan Aras Nehri (İstahrî, 1961: 111; İbn Havkal, 1967: 345) Berze'a'dan sonra Kür Nehri ile

buranın sahipleri tarafından Esbahbaz olarak isimlendirdiğini belirtir. Ayrıca bu şehrin vadileri kesen çok sayıda duvarları olduğunu, halkının meliklerin soyundan acem eşrafından olduğunu, haracının dört milyon dirhem olduğunu ve Taberî kilimi ile Taberîye kumaşının dokunduğunu da kaydeder (Ya'kûbî, 1892: 276-277).

¹⁹ Hazar Denizi için ayrıca bkz. (İbn Rüste, 1967: 139-140; Makdisî, 1877: 376).

birleşerek Hazar (Taberistan) Denizi'ne dökülmektedir (İbn Rüste, 1967: 89). Mesudî, Trabzon yakınlarından doğduğunu belirttiği Aras Nehri'nin Bâbek el-Hurremî'nin toprakları olan Bezze ve Er-Ran halklarının yaşadığı Ebu Mûsa Dağı arasından akıp Kür Nehrine birleştikten sonra Hazar Denizi'ne ulaştığını kaydeder (Mesudî, 2011: 173-174).²⁰ Alban tarihinde Hazar Denizi'ne dökülen Kür Nehri'nin kıyıları boyunca uzanan ovalarda bol miktarda tahıl, üzüm, neft, tuz, ipek, pamuk ve zeytin ağaçlarının olduğu kaydedilir. Bu bilgiler ışığında balıkçılığın da yaygın olduğu Kür Nehri'nin bölge ekonomisine katkısı daha da belirginleşir (Moses, 2006: 31).

3. Azerbaycan ve Çevresinde Ticaret Güzergâhları ve Vergiler

Hazar Denizi'nin güneyinden Aras Nehri boyunca devam ederek Karadeniz'e ulaşan ticaret güzergâhı Hindistan ve Çin'den gelen ticaret mallarının taşındığı önemli bir güzergâh olarak Roma ve Partlar arasında bir takım mücadelelere sebep olmakla birlikte Transkafkasya üzerindeki siyasî ve ticarî rekabet milattan önceki yüzyıllara kadar uzanmaktaydı (Tezcan, 2012: 155-156). Bununla birlikte bölgede yer alan güzergâhlar Müslümanların burada hâkim oldukları dönemle sonraki dönemler arasında bir takım farklılıklar arz eder. Önceden Erdebil Merkezli olan ticaret yolları Tebriz'in İlhanlılar döneminde başkent olmasıyla Tebriz merkezli olarak işlemeye başlamıştır. Bu bağlamda Sultaniye-Bakü, Erdebil-Tiflis, Tebriz-Karabağ, Tebriz-Sultaniye ve Tebriz-Erzurum güzergâhları İlhanlılar döneminin önemli ticaret ve posta güzergâhlarıydı (Togan, 1979: 107).

Bölgedeki üretim bolluğuna yönelik dönemin bütün coğrafyacılarının ifadelerinin yanı sıra Makdisî'nin, bölgedeki tüm şehirlerin güzel olduğunu, topraklarının mûmbit ve tarım yönünden bereketli olduğunu ve buna bağlı olarak fiyatların da düşük olduğunu belirtmesi bölge ticaretinin yoğunluğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Sadece bölge halkı değil çevre yerlerin insanları da buradaki ucuz alışverişi yakından takip ediyordu. Bu açıdan bölgeden çevre memleketlere ulaşan ticaret yolları önem kazanmıştı (Makdisî, 1877: 378). Bununla birlikte Azerbaycan'da kullanılan paraların altın ve gümüşten olması ticarî canlılığı ayrıca göstermektedir (İstahrî, 1961: 113; İbn Havkal, 1967: 349).

10. yy. İslam Coğrafyacılarında belirtilen güzergâhlar şu şekildedir: Erdebil ile Zencan arasındaki güzergâhta Erdebil ile Sebizruz köprüsü arası 2 merhale, bu köprü ile Serat arası, Serat ile Noy arası ve Noy ile Zencan arası birer günlük mesafedir (İstahrî, 1961: 114; İbn Havkal, 1967: 351). Erdebil ile Merâğa arasındaki 40 fersahlık güzergâhtaki mesafeler ise şöyledir. Erdebil ile Meyânic arası 20 fersah, Meyânic ile Hunec arası 7 fersah, Hunec ile Kûlsere arası 3 fersah, Kûlsere ile Merâğa arası 10 fersahdır (İstahrî, 1961: 114).²¹ Bu güzergâhta büyük bir kalesi ve pazarı olan

²⁰ Ayrıca bkz. (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 30-31; İbn Hurdâzbih, 1889: 174; Makdisî, 1877: 380) Kür Nehri'nin Kyrnos, Kyros, Koros, Cyrus şeklindeki isimlendirmeleri hakkında bkz. (Ananias of Şirak, 1992: 133).

²¹ İbn Hurdâzbih ise Erdebil ile Merâğa arasında 30 fersahlık daha kısa bir güzergâhtan bahseder. Onun kayıtlarına göre Merâğa'dan Kûrsar'a 10, Kûrsar'dan Serât'a 10, Serât'tan

Kürsere’de ticaretin canlılığına şahit olan İbn Havkal daha önceden gelmiş olduğu Kürsere pazarının büyüklüğü hakkında detaylı bilgiler aktarır. Onun belirttiğine göre; dere, tepe ve her yer insanlar ve getirdikleri mallarla doluydu. Kumaş, parça, koku, eyer aletleri, eyer, kılıç, paket, örtüler, silah asmak için Merâğa kemerleri, Irak’tan getirilmiş altın ve gümüş aletler, at, katır, eşek, sığır gibi yük hayvanı ve büyükbaş hayvanlar burada satılan ticarî mallar arasındaydı. Müellif; *“burayı görmemiş olsaydım, bu toprak ve nahiyelerin Arafat dağına kadar üç fersah olan vakıf topraklarından daha büyük olduğu, vakıf topraklarının dağlarında, sınırlarında ve çöllerinde olan şeylerin hepsinin burada da fazlaca olduğu söylenmiş olsa ben buna inanmazdım”* diyerek buraların büyüklüğüne vurgu yapmıştır. Yemen’den Mısır’dan, Irak’tan, Mağrib’den, Şam’dan, Horasan’dan ve dünyanın çeşitli yerlerinden tüccarların geldiği bu pazarın ticarî hacmini belirtmek için buraya gelen tüccarlardan Azerbaycan tüccarlarının ileri gelenlerinden olan Ebû Ahmed ibn Abdurrahman el-Şizî el-Meragî ile Kâtibi Ebû’l-Feth ibn Mehdî arasındaki konuşmayı da nakleder. Onun naklettiğine göre; Kâtib Ebû’l-Feth ibn Mehdî’nin, Abdurrahman el-Şizî’ye *“Ebû İshak el-Mâcerdânî mallarını satıp döndü bize bir şey getirmede”* demesi üzerine o da *“ne kadar sattı”* diye sormuş, Kâtib ise; *“yüz bin baş hayvan sattı”* cevabını vermiştir. İbn Havkal duyduğu bu miktar üzerine biraz da hayret ederek miktarı birkaç kez tekrarlatınca kâtib de ona, babasının buradan panayır olmadığı bir zamanda bir milyon koyunla döndüğünü, Şuayb b. Mihran ismindeki kişinin de aynı miktarda koyunla döndüğünü belirterek pazardaki ticaret hacminin büyüklüğünü anlatmaya çalışmıştır. Kürsere ile Merâğa arasındaki mesafeyi İstahrî’nin aksine on iki fersah olarak kaydeden İbn Havkal, Kürsere ile Erdebil arasındaki Serah şehrinin güzelliğinden, meyvelerinin, ziraat ürünlerinin, bahçelerinin çokluğundan, sularının, değirmenlerinin ve kendisine ait pazarının olduğundan ayrıca konaklama yerlerinin temiz oluşundan bahseder (İbn Havkal, 1967: 351-353). Ya’kûbî’nin kayıtlarına göre Zencan’dan 4 merhalelik uzaklıkta karşılaşılan ilk Azerbaycan şehri Erdebil’dir. Erdebil ile Berzend arası 3 günlük mesafedir. Berzend’den sonra sırasıyla Versân, Beylekân ve Azerbaycan’ın en yüksek şehri Merâğa şehri gelir (Ya’kûbî, 1892: 271).²²

Merâğa’dan Debil’e uzanan güzergâhta ise mesafeler şöyledir; Merâğa’dan Urmiye’ye 30 fersah, Urmiye’den Selmâs’a 14 fersah, Selmâs’tan Huveyye’ye 7 fersah, Huveyye’den Neşve’ye (Nahçıvan) 3 gün, Neşve’den Debil’e 4 merhale,

Nîr’e 5 ve Nîr’den Erdebil’e 5 fersahlık mesafe vardır. Erdebil ile Mugan arası da 5 fersaktır (İbn Hurdâzbih, 1889: 120). Ayrıca Nahçıvan’dan Erdebil’e 200 mil, oradan Vardanakert’e 70 mil, oradan P’aytakaran’a 60 mil, oradan da Hazar Denizi’ne 50 mil olan başka bir yol daha mevcuttur (Ananias of Şirak, 1992: 321).

²² Erdebil’den sadece Kafkasya şehirlerine değil başta Amid olmak üzere Anadolu’ya uzanan yollar da mevcuttu. Bu yolun mesafeleri şu şekildedir. Erdebil’den Merâğa’ya 40 fersah, Merâğa’dan Dâharrakân’a 2 merhale (10,4 fersah), Dâharrakân’dan Urmiye şehrine 2 merhale, Urmiye şehrinde Selmâs’a 2 merhale, Selmâs’tan Huveyye’ye 7 fersah, (İbn Havkal’ın kaydında 9 fersah) Huveyye’den Berkeri’ye 30 fersah, Berkeri’den Erciş’e 2 günlük, Erciş’ten Hilat’a (Ahlât) 3 günlük, Hilat’tan Bitlis’e 3 günlük, Bitlis’ten Meyyafârikin’e 4 günlük, Meyyafârikin’den Amid’e 2 günlük mesafe vardır (İstahrî, 1961: 114).²²

Merâğa'dan Debil'e 60 fersah yol vardır (İstahrî, 1961: 114). İstahrî'nin kayıtlarında 51 fersah olan Merâğa'dan Urmiye ve Selmâs'ı takiben Huveyye'ye giden güzergâh İbn Havkal'ın kayıtlarında 53 fersahdır. Müellif Huveyye'den Neşve arasının 5 günlük mesafe olduğunu belirtir (İbn Havkal, 1967: 353-354). Ayrıca Urmiye ile Tebriz arası 3 gün, Urmiye ile Erbil arası ise 6 günlük mesafedir (Hamevî, I., 1977: 159). İbn Hurdâzbih'in kayıtlarında Azerbaycân-Ermeniye yolu olarak kaydedilen güzergâhtaki mesafeler ise şöyledir; Sinn-i Sümeyra'dan Dînever'e 5 fersah olup bu yolda 2, Dînever ile Zencâb arasında 25, Zencâb ile Merâğa arasında 11, Merâğa ile Meyânic arasında 2, Meyânic ile Erdebil arasında 11 ve Erdebil ile Versân arasında 11 konaklama yeri vardır. Dînever ile Berzend arasındaki güzergâhta ise Dînever'den Habarcân'a 7, oradan Tell-i Van'a 6, Tell-i Van'dan Sîser'e 7, Sîser'den Enderâb'a 4, Enderâb'dan Beylekân'a 5, Beylekân'dan Berze'ye 6, Berze'den Sâburhâst'a 8, Sâburhâst'an Merâğa'ya 7, Merâğa'dan Dâharrakân'a 11, Dâharrakân'dan Tebriz'e 9, Tebriz'den Merend'e 10, Merend'den Hân'a 4, Hân'dan Huveyye'ye ise 6 fersah mesafe vardır. Merâğa ile Erdebil arası 30 fersah, Erdebil ile Berzend arası ise 14 fersahdır. Ayrıca müellif Merâğa'dan Cenze'ye 6, Cenze'den Musa Âbâd'a 5, Musa Âbâd'dan Berze'ye 4, Berze'den Câbervân'a 8, Câbervân'dan Nerîz'e 4, Nerîz'den Urmiye'ye 14, Urmiye'den hem kara hem de Urmiye Gölü yoluyla Selmâs'a 6 fersah olan bir güzergâhtan daha bahseder ve Muhammed b. Humeyd'in, Ashâbi'l-Cümû taşımasında Merâğa'dan hareketle karadan 4 fersahlık Berze, Sîser, Şiz güzergâhını kullanarak Dînever'e vardığını ilave eder (İbn Hurdâzbih, 1889: 119, 120, 121).

Makdisî ise mesafeleri şu şekilde kaydeder: Merâğa'dan Hargan'a 2, oradan Tebriz'e 1, oradan Merend'e 1 merhale vardır. Erdebil'den Beyra'ya (Neyra) 1, oradan Serat'a 1, oradan Külser'e 1, oradan Merâğa'ya 1 merhale vardır. Merâğa'dan Hararuz'a 1, oradan Musaebaz'a 1, oradan Berze'ye 2 berid (berid: iki menzil arası mesafe) oradan Tiflis'e 1 berid oradan Câbervân'a 1 merhale, oradan Nerîz'e 2 berid, oradan Urmiye'ye 1 merhale vardır. Merend'den Neşeva'ya ve Neşeva'dan Debil'e 2'şer merhalelik mesafe vardır. Merâğa'dan Saberhasad'a, Saberhasad'dan Berze'ye, Berze'den Beylekân'a, Beylekân'dan Siser'e, Siser'den Tellivan'a, Tellivan'dan Habercan'a ve Habercan'dan Diynever'e 1'er, Erdebil'den Meyânic'e ve Kandarâtü Sebizruz'a 2'şer, Kandarât'tan Serat'a, Serat'tan Noy'a, ve Noy'dan Zencan'a ise 1'er merhalelik mesafe vardır. Meyânic'ten Hunec'e 1 merhale, oradan Külser'e bir merhale, oradan Merâğa'ya bir merhale, Merâğa'dan Harragan'a ve Urmiye'ye 2'şer merhale, oradan Selmâs'a 2 merhale, oradan Huveyye'ye 1 merhale oradan Berkeri'ye 5 merhale, oradan Erciş'e 2 merhale, oradan Ahlat'a ve Bitlis'e ise 3'er merhalelik mesafe vardır. Bitlis'ten Amid ve Meyyafârikin'e 4'er merhale vardır. Merâğa ile Diynever arası 1 fersahdır. Erdebil'den Tebriz'e.....? oradan Bergu'ya.....? oradan Malazgirt'e 3 günlük, oradan Erzen'e 6 günlük, oradan Amid'e 4 günlük mesafe vardır (Makdisî, 1877: 381-384).²³

²³ Soru işareti olan yerler Arapça metinlerde okunmayan yerler olmakla birlikte eserin diğer nüshalarında da (...) şeklinde noktalamayla boş bırakılmıştır. Ancak Ebu'l Fidâ'nın kayıtlarında Erdebil ile Tebriz arasının 25 fersah olduğu kaydedilir (Ebü'l-Fidâ, 1840: 399).

Müslüman Arapların Azerbaycan'a yönelik politikaları sadece siyasî faaliyetlerle sınırlı kalmamış bölgeye yönelik iktisadî faaliyetler de daha ilk fetihlerle birlikte şekillenmeye başlamıştır. Müslümanlardan önce Erdebil'de ikamet eden şehrin merzubanı adına toplanan vergiler Huzeife b. El-Yeman'ın mücadelesi sonunda sekiz miskal ağırlığında sekiz yüz bin dirhem olarak Müslümanlar adına toplanmaya başlanmıştı (Belâzurî, 2013: 372). Müslüman fetihlerden önce ise Azerbaycan Farslıların otuz milyon dirhemi taksim ettiği yerler arasındaydı (İbn Hurdâzbih, 1889: 20).

H. 22 (642-643) yılında Hz. Osman zamanında Azerbaycan fethedilince buranın haracı dört milyon dirhem olarak belirlenmiş ancak bu miktar bir yıl azalıp bir yıl artmakla birlikte yıldan yıla değişiklik göstermiştir (Ya'kûbî, 1892: 272). Kamu maliyesi alanında oluşturduğu Kitab'ül-Harac isimli kitabıyla tanınan Abbâsî divan kâtibi Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme (ö. 337 (948) Erdebil, Merend, Câbervan, Versân, Berze'a, gibi yerleşim yerlerini saydığı Azerbaycan'ın haracının dört buçuk milyon dirhem olduğunu belirtmektedir (Kudâme b. Ca'fer, 1889: 244).

Geniş bir alana hâkim olan İbn Ebî'l-Sâc kendisine tabi olan hükümdarlardan her yıl bir takım hediyeler ve vergi almaktaydı. Kendisine bu şekilde vergi veren hükümdarların sahip olduğu topraklar bolca verim alınan değerli arazilerdi. İbn Havkal buraların nahiyelerini, şehirlerini, meralarını, ucuzluğunu, verimliliğini, nehirlerini ve yetiştirilen meyvelerini tam olarak yazıp değerlendirmenin mümkün olamayacağını belirterek bu hususa dikkat çekmiştir. Ayrıca hayvancılık ve kıymetli eşyalar açısından da zengin olan bu bölgelerin yöneticileri tabi oldukları hükümdara sahip oldukları bu ürünlerden bazen hediyeler de verirlerdi. İbn Ebî'l-Sâc onlardan çok az şey almakla yetinirken²⁴ bölge es-Sellâr adıyla maruf olan Merzüban b. Muhammed b. Müsafir'in eline geçince divanlar oluşturulup bazı kanunlar hazırlanmıştı. İltizam usulüyle vergi toplama görevini daha önce Ebu'l-Kasım Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın işlerini yürüten Ebü'l-Kasım Ali b. Câfer üstlenmişti. Merzüban bin Muhammed H. 320-345 (941-957) adına H. 344 (955) yılında toplanan vergiler şu şekildeydi. Şirvanşah hâkimi Muhammed b. Ahmed el-Ezdiyyî'den yılda bir milyon dirhem, Ebu Abdu'l-Melik adıyla bilinen Şeki hâkimi Eşcânîk'ten de aynı miktar, İbn Sevade adı ile bilinen er-Rubuğ hâkimi Senharib'den üç yüz bin dirhem ve hediyeler, Cerze hâkimi Veşagan b. Musa'dan iki yüz bin dirhem, Veyzur hâkimi Ebu'l-Kasım el-Veyzuriyyî'den beş yüz bin dirhem, Eher ve Verzugan hâkimi Ebu'l-Heyca ibn Revvâd'dan elli bin dinar ve hediyeler, Ebu'l-Kasım Ceyzânî'den kalan borçlarıyla birlikte dört yüz bin dirhem istendi. Ancak Ebu'l-Kasım Ceyzânî bu miktarı fazla bulunca miktar üç yüz bin dirheme indirilmiş, ilaveten de yüz rum diba elbisesi vermesi kararlaştırılmıştı. Benî Deyranî'den her sene yüz bin dirhem vergi alınmasına

²⁴ Yusuf b. Ebî's-Sâc her ne kadar bölgeden az miktarda vergi talep etse de zaman zaman Simbat'ın Yusuf b. Ebî's-Sâc'a karşı ittifak çabaları Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın bir yıllık vergiyi bir kerede istemesine neden olmuştur. Hatta bir defasında Simbat bu şekilde talep edilen vergiyi ödemek için ülkesine haber gönderip at ve sığır sürülerinin beşte biriyle birlikte koyun sürülerini de isteyerek halkını zor duruma sokmuştu. (Yovhannēs, 1987: 161).

karar verildi. Ancak onlardan dört yıl vergi alınmayacak, onlar da kendilerine sığınan Deysem b. Şazelûye'yi teslim edeceklerdi. Ermeniy'e Benî Sinbat'tan bir milyon dirhem alınması hususunda anlaşma yapıldı ancak daha sonra bu miktarın iki yüz bin dirheminden vazgeçildi. Haçin hâkimi Senharib'den ise yüz bin dirhem ve ilaveten elli bin dirhem kadar at ve hediyeler alınır. Bu vergilerin toplamı paralar ve ek olarak alınan diğer mal, hediye, altın, gümüş, değerli eşyalar ve hayvanlarla birlikte on milyon dirheme ulaşmaktaydı (İbn Havkal, 1967: 347-348, 354-355). İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fâkih Azerbaycan'ın haracının bir milyon dirhem olduğunu belirtir (İbn Hurdâzbih, 1889: 121; İbnü'l-Fâkih, 1885: 286).

Sonuç

Hazar Denizi'ne sınırı olan Azerbaycan, birçok yerleşim yeri ve önemli merkezleriyle birlikte işlek ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Bu sebeple İslam fetihlerinden önce Doğu Roma ve Sâsânîlerin ilgi odağı olduğu görülen Azerbaycan'ın İslam fetihleriyle birlikte Türkler için de önemli hale geldiği görülmektedir. Emevilerden sonra bölgede hâkim olan Abbasiler burada birçok yeri imar ederek bölgeye çok sayıda aileyi yerleştirmiş ve bölgenin Müslümanlaşmasına büyük katkı sağlamışlardır. Ayrıca Abbasiler döneminde Afşin'in komuta ettiği ordunun bölgedeki isyanları bastırmada önemli rol oynayışı buradaki Türk varlığını da önemli bir unsur haline getirmiştir. Özellikle isyanların bastırılmasında bölgede Türklerin etkin rol alması ilerleyen dönemlerde de bölgede otoritenin sağlanması için Türklerin yönetimini zorunlu kılmıştı. Bir taraftan Doğu Roma imparatorlarının bölgedeki emelleri için Ermeni ileri gelenlerini kendi yanlarına çekme gayreti diğer taraftan iç isyanlar bölge de yönetimi güçleştiriyor ve halifeyi istemese de Türklerin yönetimine mecbur bırakıyordu. Bu gelişmeler bölgede Türk hanedanlarının bağımsız otoritelerini oluşturmalarına fırsat verdi. Ermeni ileri gelenlerinin neredeyse tamamının Sâcoğullarına tabi olması ve halifenin de bu gelişmelere ses çıkarmaması bölgede Türk hâkimiyetini hızlandırdı. Ancak belirtmek gerekir ki her ne kadar bölge Türk hâkimiyetinde olsa da nüfusun ciddi oranda Türkleştiği gözlemlenmemektedir. Sâcoğulları ve Salaroğullarıyla birlikte bölgede Türk hâkimiyeti pekişirken, Selçukluların bölgeye yönelik faaliyetleri bu hâkimiyeti daha da kalıcı yapmıştır. Alparslan zamanında bölge büyük oranda Selçukluların eline geçerken Melikşah döneminde buradaki Şeddâdî hâkimiyetine son verilmiştir.

Erdebil, Merâğa ve Urmiye gibi önemli şehirlerinin yanı sıra hemen her yeri verimli ve bereketli olan Azerbaycan kendine mahsus tarım ürünleri, bereketli arazileri, tatlı su kaynakları, kalabalık köyleri, geniş bir alana hitap eden pazarları ve işlek ticaret güzergâhlarıyla İslam Coğrafyacıların kayıtlarında yerini almıştır. Ayrıca güzergâhlar üzerinde kurulan alışveriş yerleri dönemin en büyük pazarları arasındaydı. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelen tüccarları ağırlayan bu pazarlar sadece kendi bölgelerine değil Yemen, Mısır ve Horasan gibi uzak yerlere de hitap eden ticaret mekânlarıydı. Kara ticaretinin yanında Hazar Denizi'nden yapılan ticaret de bölge ekonomisi için önemli yer tutmaktaydı. Aras ve Kür Nehirlerinin de bu bölgeden denize dökülüyor olması bölgeyi önemli kılan diğer hususlardandır. İslam

coğrafyacılarının bu dönemlere dair verdikleri; altın ve gümüş para kullanımı, verimli arazi yapısı, kurulan uluslararası pazarlar, ucuz alışveriş ortamları, bölgenin neredeyse tamamını saran işlek kervan yolları, birkaç çarpışma dışında bölgede devam eden sükûnet ortamı gibi bilgiler sosyal refahın seviyesini de ortaya koymaktaydı.

Kaynakça

Ahmed b. Mahmud (2011). *Selçuknâme*. (Düz.: Erdoğan Merçil) Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Ananias of Şirak, (AŞXARHAC'OYC') (1992). *The Geography of Ananias of Şirak*. (Çev.: Robert Hewsens) Wiesbaden.

Barthold, W. (1963). "Âzerbaycan ve Ermenistan", (Çev.: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, S. 14, s. 77-87.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev.: Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları.

Buniyatov, Ziya Musa (2007). *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, (Çev.: Cabbar Cabbarov, Həsən Əlizadə), Bakü.

Buniyatov, Ziya Musa (1991). "Azerbaycan" *DİA*, c. 4, s. 317-322.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, (Neş.: M. Reinaud), Paris.

Gehewond (2006). *Gehewond's History*, (Trans.: Robert Bedrosian), Long Branch, N. J.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib (2008). (Nşr.: Vladimir Minorsky), (Çev.: Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Hüseynî, Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), Ankara: TTK.

İbn Fadlan (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev.: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî (1967). *Sûretü'l-arz*, (Nşr.: M. J. De Goeje), Leyden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Nşr.: M. J. De Goeje), Leyden : Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI.

İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (1967). *el-A'lâku'n-nefise*, Leyden.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî e-Cezerî (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özaydın), İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-Fâkih, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fâkih (1885). *Kitâbü'l-Büldân*, (Nşr: M. J. De Goeje), Brill.

İstahrî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1961). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik: Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî).

Kazvînî, Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî. *Âsârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, Beyrut.

Kirakos, Gandzakets'i's (1986). *History of the Armenians*. (Çev.: Robert Bedrosian) New York: Sources of the Armenian Tradition.

Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (1889). *Kitâbü'l-Harâc*, (Nşr: M. J. De Goeje), Brill.

Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (1877). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (Nşr: M. J. De Goeje), Brill.

Mehmetov, İsmail (2009). *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Mesudî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî (2011). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev.: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Minorsky, Vladimir (1953). "Caucasica IV", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XV, 3, 504-529.

Minorsky, Vladimir (1958). *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge.

Minorsky, Vladimir (1979). "Mugan", *İA*, c. 8, s. 446-450.

Moses, Kalankatlı (2006). *Alban Tarihi*, (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırılarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Ziya Bünyadov), (Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli), İstanbul: Selenge Yayınları.

Mustawfi, Hamd-Allâh Mustawfî Qazwîn (1919). *Nuzhat-Al-Qulûb*, (Tras.: G. Le Strange), Leyden.

Reşîdüddin, Fazlullah (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*. (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni), Ankara: TTK.

Strange, G. LE (1873). *The Lands of the Eastern Caliphate*. New York.

Streck, M. (1979). "Berzend", *İA*, c. 2, s. 566-567.

Subaşı, Ömer (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya-1220-1346-*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1881). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk (Taberî Tarihi)*, (Nşr: M. J. De Goeje), Brill.

Taşagıl, Ahmet, "Sakâlîbe", *DİA*, c. 36, s. 3-4.

Tezcan, Mehmet (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları.

Bayram Arif KÖSE

Togan, A. Zeki Velidi (1979). "Azerbaycan", *İA*, c. 2, s. 91-118.

Tomar, Cengiz (2008). "Revvâdîler", *DİA*, c. 35, s. 36-37.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İbn Vâzih el-Kâtib el-Ya'kûbî (1892). *Kitâbü'l-Büldân*, (Nşr: M. J. De Goeje), Leyden.

Hakkı Dursun Yıldız (1992). "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul: Çağ Yayınları.

Yovhannēs Drasxanakertc'ı (1987). *History of Armenia*, (Translation and Commentary: Rev. Krikor H. Maksoundian), Georgia.